

Г.І. Волинка, Н.Г. Мозгова, В.О. Дорошкевич

Стаття присвячена одному з випускників Київської духовної академії М.І. Булгакову. Аналізується трагічна душевна драма, пережита ним під час викладання у Тифліській семінарії в контексті виникнення перших паростків сталінізму.

Постановка проблеми. Авторитетність навчального закладу - річ вкрай небайдужа для кожного, хто з ним неформально і щиро пов'язаний. Але річ ця є і надто невизначеною, майже невловимою. Про неї можна говорити все що завгодно, оскільки вона не піддається об'єктивним вимірам, спостереженням, фіксаціям. Вона немовби ховається за видимими реаліями, лише натякаючи на свою наявність та позафізичну природу. Єдине, де вона себе являє з переконливою автентичністю, - це факти професійних, наукових, моральних перемог вихованців навчального закладу. Саме через успіхи своїх учнів навчальний заклад привідкриває метафізику свого духовного потенціалу і авторитету, транслює його іншим людям, впливаючи зрештою на ціле суспільство. Метафізичний потенціал його духовної впливовості здійснюється через вербальну і позавербальну міжособистісну комунікацію, опосередковану смислами опредмеченого успіху, котрий дану впливовість засвідчує.

Цю тезу, яка вже проголошувалась у наших публікаціях, присвячених феноменам Університету і Академії, і обґрунтовувалась належними фактичними підставами, раптом і по-новому висвітлив один разючий факт. Ні, він не зводиться до якоїсь нової інформації про суперечливі взаємини Й.В. Сталіна з відомим письменником М.А. Булгаковим. По-перше, їх стосунки досить знані кожною освіченою людиною. По-друге, предмет нашої розвідки є Київська академія, а з нею письменник Булгаков був пов'язаний лише опосередковано, хоча... Факт, про який йтиметься, - доля зовсім іншої людини - рідного дядька письменника, прямого вихованця Академії Миколи Івановича Булгакова, особистість якого залишається поки що невідомою навіть маститим булгаковознавцям. Для прикладу", видана у Москві в 1998 році "Булгаківська енциклопедія Б.В. Соколова не вміщує хоча б коротенької статті про нього [3і].

Проте М.І. Булгаков - особа явно непересічна, оскільки саме йому, після закінчення Київської духовної академії (далі -КДА) у 1891 році й направлення на викладання в Тифліську семінарію, довелося мати справу з поетичними релігійно-сектанськими коренями і першими паростками Сталінізму, приховуваними пізніше ортодоксальною історією ВКП (б). Саме він одним з перших рішуче протистав їм, прямо і опосередковано вплинувши на долю революційних соратників юного Сталіна, на самого вождя. У книзі про одного з них (Володимира Кецховелі) Л.П. Берія згадує "якогось викладача Булгакова", називаючи його самодуром і людиноненависником [3, С. 8]. Про особу М.І. Булгакова добре знав і Сталін; письменник М.А. Булгаков здогадувався про це. Цим, напевно, він і пояснював суперечливо-неординарне ставлення до себе з боку Сталіна. Недаремно ж свою останню п'єсу "Батум" письменник присвячує юності вождя і, сподіваємось, своєму дядькові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про особу М.І. Булгакова та суттєві подробиці його перебування в Тифлісі ми довідалися спочатку з рукописів [27] (їх надав Н.Г. Мозговій київський Музей Однієї Вулиці), а згодом - з частково опублікованих О. та Д.Шльонськими спогадів його однокурсника Володимира Петровича Рибинського (1867-1944) - професора та інспектора КДА [28, С 152-180]. Професор Рибинський пише про Булгакова, що Микола Іванович займав у Тифліській семінарії посаду помічника

інспектора і надто вимогливо та жорстко ставився до її вихованців. При цьому В.ІІ. Рибинський посилається на свідчення іншого свого однокурсника - архимандрита Іоаннікія (Івана Олександровича Єфремова), котрий працював у Тифлісі разом з М.І. Булгаковим на посаді інспектора семінарії [28, С. 178], а з вересня 1893 р. отримує високу посаду ректора Київської духовної семінарії. [14, С. 15]. Напевно після повернення з Тифлісу Єфремов і розповів Рибинському про Булгакова, який доставив йому немало клопотів своєю нетерпимою прискіпливістю. "Приведе, бувало, якого-небудь грузина (семінариста, авт.) до мене і скаже: ось я привів вам цього [впертого лівинця], робіть з ним що хочете. У того очі горять, то ж чекай, що вийде неприємність" [27, С. 145].

Згадуючи своїх найближчих друзів по Академії, Рибинський, посилаючись, крім Єфремова, і на інших однокурсників, підкреслював, що в Тифлі МЛ. Булгаков дуже змінився: "На студентській лаві це була добродушна, весела, щедра людина, яка потім виявилась нудною, сухою і практичною. Зустрічі наші більше не мали справжнього товариського характеру" [28, С. 178]. Що ж трапилось з Миколою Івановичем в Тифліській семінарії? Невже він зазнав якогось духовного зламу? Звідки і чому з'явилась жорсткість, сухість і надмірна вимогливість, про яку В.П. Рибинському сповіщає Іоаннікій (І.О. Єфремов)? І чому в тому ж Тифлісі не зазнав подібних метаморфоз останній чоловік (за В.П. Рибинським) психічно невірноважений, внаслідок перенесеної на ІІІ курсі хвороби, чоловік, який пізніше вірогідно вдається до самогубства? [27, С. 132]. А може В.П. Рибинський не враховує якихось важливих обставин, пов'язаних з перебуванням М.І. Булгакова в Тифлісі, обставин, дії яких уник Іоаннікій (І.О. Єфремов), покинувши Грузію до вересня 1893 р. [14, С. 15]? Зрештою, можливо, ці гіпотетичні обставини зовсім не зламали вдачі Миколи Івановича, а просто зробили його більш серйозним, відповідальним, здатним до духовного подвижництва і послідовного відстоювання закладених в КДА принципів професійної честі та православного віросповідання?

Щоб якось прояснити вищезазначені питання, прямо пов'язані з духовними впливами КДА через своїх вихованців, ми почали розшукувати більш змістосну інформацію щодо обставин перебування М.І. Булгакова в Тифлісі. Першим кинулось в очі побіжне твердження О. та Д. Шльонських, висловлене в примітках до публікації спогадів професора В.П. Рибинського. Воно було для нас дуже цікавим, бо зміст їх догадки прямо стосувався предмету нашої власної зацікавленості. Вони пишуть, що "...саме під час викладання М.Булгакова в Тифліській духовній семінарії навчався Й.В. Джугашвілі (Сталін), якого було вигнано звідти 1899 р." [28, С. 180]. Якби це твердження було підкріплене хоча б хронологічними збігами, воно б, без сумніву, стало помітним внеском у булгаковознавство.

Але відомо, що Сталін вступив до Тифліської семінарії у вересні 1894 року. Коли ж покинув Грузію МЛ. Булгаков, принаймі для нас, залишається невідомим і сьогодні. У нашій публікації, підготовленій у 2000 році [21], ми відобразили суттєві факти перебування М.І. Булгакова в Тифлісі кінця 1893 р. Ми вперше опублікували у тексті нашої статті його лист з Тифлісу в Київ до М.І. Петрова, датований 16 квітня 1894 року. Тобто можна достовірно стверджувати, що він перебував у Тифлісі протягом січневого і квітневого триместра 1894 року. Проте чи знаходився він там після вересня? Дане питання -неоднозначної відповіді. Ясності не додає навіть та обставина, що в останньому (грудневому) номері 1894 р. "Духовного вісника Грузинського Екзархату" поміщається стаття М.І. Булгакова про баптизм. Треба шукати точну дату його від'їзду з Тифлісу.

Проте, якщо навіть життєві шляхи Сталіна і М.І. Булгакова не перетинались у суто

фізичному часопросторі, вони, без сумніву, перетнулись у хронотопі метафізичних реалій, в опосередкованій комунікації. Вождь не міг не знати про непохитно послідовного, жорсткого і вимогливого викладача-вихователя Булгакова. В юності він, напевно, довідався про нього та його круту вдачу від своїх колег-семінаристів, які неодноразово у своїх заявах Екзарху Грузії вимагали його звільнення [19, С. 174], у зрілому ж віці йому не могли не нагадати цього вже цитовані нами документи, підготовлені Л.П. Берією у 1937 р. і присвячені революційній діяльності Ладо Кецховелі [3] - соратника Сталіна і друга з дитинства, ще з часів навчання обох у Горійському духовному училищі, - який вступив до семінарії у той же 1891 р., коли там з'явився випускник К ДА М.І. Булгаков. Про відносини останнього з Ладо Кецховелі та про пов'язані з цим події скажемо трохи нижче.

Мета дослідження. Виходячи з припущення, що остання п'єса письменника М.А. Булгакова присвячена не лише Сталінові, а безпосередньо й дядькові, ми вирішили звернутися до неї, сподіваючись знайти в документах, на які спирався М.А. Булгаков, в підготовчих матеріалах тощо інформацію про обставини перебування в Грузії його дядька. Не думаємо, що звернувшись до "Батуму", ми далеко відійшли від головної теми нашого дослідження - часопростору духовності Київської академії, її впливу на перебіг історичних подій, на людські долі, на долю Булгакова-письменника.

Викладення основного матеріалу. "Батум" - остання п'єса М.А. Булгакова, створена протягом першої половини 1939 р. Щодо мотивів написання твору існує багато суперечок і протилежних думок, до яких дав привід сам автор. Ще в 1930 р. в листі до "Уряду СРСР" від 28 березня він писав: "Після того, як усі мої твори були заборонені, серед багатьох громадян, яким я відомий як письменник, почали лунати голоси, які радять мені одне і теж: "Створити комуністичну п'єсу," (в лапках - цитата), а крім того, звернутись до Уряду СРСР з листом розкаяння, що містить в собі відмову від моїх поглядів, висловлених мною в літературних творах, і переконання в тому, що відтепер я буду працювати як прихильник ідей комунізму, письменник-попутник... Цієї поради я не дотримався... Спроб створити комуністичну п'єсу я навіть не намагався робити, знаючи наперед, що така п'єса у мене не вийде" [7, С. 443-444]. Треба зазначити, що М.А. Булгаков дійсно відмовляв проханням вдатися до комуністичної тематики, зокрема відхилив пропозицію написати п'єсу до 20-ї річниці Жовтневої революції [17, С. 408]. 1 раптом починає активно працювати над п'єсою про початок революційної діяльності Сталіна...

Очевидна розбіжність між декларуваннями і ділами дала привід деяким булгаковознавцям засумніватись в щирості драматурга, в його послідовності. Так, у книзі В.Г. Боборикіна говориться, що написанням "Батуму" М.А. Булгаков пішов "проти своєї совісті" [4, С. 198]. В інших стверджується, що він написав "вірнопідданську п'єсу, у якій від булгаковської майстерності не залишилось нічого" [30, С. 58]. Дружина ж письменника Олена Сергіївна Булгакова, на очах якої створювався "Батум", однозначно висловила своє ставлення до твору під час зустрічі з М.О. Чудаковою у 1969 р.: "Я страшно люблю цю п'єсу" [32, С. 204]. Створив її справжній і безкомпромісний майстер - "безстрашний - завжди і у всьому... втілена совість, непідкупна честь" [11, С. 282].

Якщо взяти до уваги вищенаведені твердження близьких сучасників майстра, виходить, що розбіжності між його заявами і справами немає. Але тоді "Батум" не є "комуністичною п'єсою", яка прославляє Сталіна. Цей принциповий висновок опосередковано підтверджується у роздумах М.С. Петровського [24, С. 161-168], А.В. Мінова [23, С. 39-50], А.С. Смелянського [29, С. 88—115]. Справді, якщо уважно прочитати

"Батум" і взяти до уваги, скажімо, промову Ректора у першому акті п'єси при виключенні Й.Джугашвілі з семінарії (1899 р.), важко не побачити, що вона принципово звинувачує його як злочинця, котрий "сіє злі зерна в нашій країні" [8, С. 670]. "Похмура і по-своєму сильна промова Ректора семінарії, який накликає кару Господню на голову молодого відступника, була, - зазначає А.В. Нінов, - напевно, єдиним у своєму роді звинуваченням Сталіна в радянській драматургії кінця 30-х років, яке відмовляло ідеї безбожжя та політичного бунту проти існуючої влади будь-якому моральному виправданні" [23, С. 46].

Виходить Сталін для М.А. Булгакова виступає своєрідним антигероем, кримінальним типом, котрий міг би бути цікавим Булгакову лише як сатирику, якби про нього можна було писати сатиричний твір. То ж його звернення теми юності вождя, окрім вже згаданих ілюзорних "вірнопідданських" мотивів, повинне мати й іншу, справжню мотивацію. Нею, як ми вже зазначали, може бути виключно пам'ять про свого дядька достойну, високоосвічену, принципову і щирю людину.

Майже всі булгаковознавці й до сьогодні одноставно стверджують, що при написанні "Батуму" М.А. Булгаков користувався лише одним джерелом - розкішно виданою книгою "Батумська демонстрація 1902 року" - збірником документів про цю подію, спогадами про Сталіна. Книга була видана в 1937 р. Партвидавком при ЦК ВКГ1 (б) з передмовою Л.П. Берії [2]. Майстер опрацював цю книгу дуже ретельно, про що свідчать численні помітки в екземплярі, котрий належав йому. Допоміжним джерелом при роботі над "Батумом" була апологетична біографія Сталіна, яку написав Анрі Барбюс і яка вийшла російською мовою в 1936 р. [1].

Необхідно підкреслити, що вищеназваний збірник, надрукований в офіційних органах, вміщує викривлення історичної дійсності. Сталін насправді не був керівником Батумської демонстрації. Про це можна дізнатись із збереженої в партійних архівах "Доповіді Батумського комітету РСДРП" II з'їздові РСДРП, який відбувся у 1903 р. В ньому описується діяльність комітету за період 1900-1902 рр. і його вплив на Батумський страйк робітників у 1902 р., який був орга-нізований, як сказано в доповіді, передовими робітниками. Керівниками ж комітету насправді були соціал-демократи І.І. Рамішвілі та Н.С. Чхеїдзе, які жили в Батумі із середини 1890-х р. [13, С. 317-323]. Правим виявився американський до-слідник біографії Сталіна Р.Такер, який писав про Батумський страйк: "Чи грав яку-небудь роль Джугашвілі в цих подіях -невідомо" [31, С. 94]. Саме тому можна визначити яругу і наступні картини "Батуму" як лише художній опис офіційно представленої історії (хоча й майстерний), бо автор повинен був строго додержуватись офіційної версії, всупереч творчим намірам. Чи здогадувався М.А. Булгаков про те, що офіційні матеріали фальсифікують дійсну картину подій. Думається, що так. На це посередньо може вказувати природа образу Сталіна, зображеного в першій сцені п'єси. Свідченням їх брехливості для письменника було й те, що ювілейний збірник "Батумська демонстрація 1902 року" під редакцією Берії з благословення Сталіна був блискавично виданий, а п'єса Булгакова про ті ж події заборонена.

Знаючи про ґрунтовно-прискіпливе ставлення майстра до першоджерел, на яких базувались його попередні твори, ми продовжували посильні спроби розшукати хоч якісь натяки на існування додаткових витоків "Батуму". На радість це вдалося. В статті А.Нінова, який мав змогу працювати з першою чорною редакцією п'єси та супутніми матеріалами, ми читаємо: "Серед реальних джерел для першої картини в записках Булгакова названі "Духовний вісник Грузинського Екзархату" за 1894-1897 роки. Його

особливу увагу привернули №№ 1, 23 і 24 за 1894 рік і № 24 за 1897 рік... Булгакову була відомою також стаття "Зі спогадів російського вчителя грузинської Православної Духовної семінарії в Тифлісі" (1907) - згадка про неї збереглась в чорнових записах до п'єси" [23, С. 45-46].

Наша співавторка відразу ж висловила припущення, що в названих номерах "Духовного вісника..." мають міститись не матеріали про Сталіна (з вересня 1894 р. він став учнем семінарії і у "Віснику" за 1894 рік міг фігурувати лише у загальному списку першокурсників), а більш цікава для письменника інформація, - щось про його дядька. Ми додали: якби М.А. Булгаков переважно цікавився лише долею вождя, він звернувся б до номерів за 1899-1900 роки, бо саме у них мали міститись відомості про обставини його виключення з семінарії, такі важливі для написання першої картини. Але їх немає серед згаданих А.Ціновим реальних джерел до неї ... Хто ж тоді насправді цікавив М.А. Булгакова? Н.Г. Мозгова виявилась правою: дядько, і лише він.

Хоча нам і не вдалось поки-що знайти № 24 за 1897 р. та згадувану статтю, але всі 24 номери за 1894 р., до речі, з додатками до офіційних частин "Вісника", ми розшукали. І у всіх відмічених письменником № 1, 23 і 24 (спарений номер) є лише небайдужі йому особисто відомості про МЛ. Булгакова і навіть дядькова промова про ворожість баптизму державі. В номерах, які, начебто, обминула увага майстра (№ 5, 10, 15), ми знайшли неабияку інформацію про заворушення учнів Тифліської семінарії 1-4 грудня 1893 року.

Вже на перших сторінках "Духовного вісника..." № 15 знаходиться коротке повідомлення про заколот учнів [15, С. 1] під керівництвом М.Цхакая і В.Кецховелі [12, С. 7], про рішення Св. Синоду закрити семінарію до 1 вересня 1894 року, про виключення 87 її вихованців (у списку фігурує і вже згадуваний Ладо Кецховелі) без права поновлення в семінаріях Росії [15, С. 1-3]. Правда, через півроку Синод пом'якшив попереднє рішення, і виключені отримали дозвіл продовження навчання в семінаріях Київського Духовного навчального округу, крім Тифліської.

Щоб читач мав уявлення про Київський Духовно-навчальний округ, очолюваний КДА, наведемо деяку інформацію про неї, а потім повернемося до нашого сюжету.

Існувала Київська духовна академія (спадкоємиця Могилянки) відносно недовго, з 1819) до 1920 р., тобто трохи більше ста років. В ці часи простір її адміністративно-територіальної влади періодично змінювався, але в цілому був надзвичайно великим. Так, за академічним Статутом 1808-1814 рр. до Київського Духовно-навчального округу, на чолі якого з 1819 р. стала КДА, окрім Київської єпархії, увійшли Чернігівська, Волинська, Подільська, Полтавська. Катеринославська, Харківська, Херсонська, Таврійська, Донська, Воронежська, Курська, Орловська, Мінська, Варшавська і Кишинівська. З 1835 р. до складу округу входять також Грузинська та Імеретинська єпархії. Єпархіальні середні духовно-навчальні заклади-семінарії (в кожній єпархії існувала лише одна семінарія) були прямо підпорядкованими КДА в усіх галузях їх життєдіяльності - адміністративній, господарській, навчальній, науковій, кадровій тощо. Духовне, наукове, економічне життя початкових навчальних закладів в єпархіях - духовних училищ - також було підпорядкованим Академії, але вже опосередковано, через семінарії.

Саме до Київської семінарії звертається головний зачинщик тифліських заворушень і друг Й.Джугашвілі Ладо Кецховелі з проханням взяти його з вересня 1894 року у ПІ клас. Згадаємо, що її ректором в цей час був Іоаннікій (Єфремов), вже згадуваний однокурсник МЛ. Булгакова, його колега по Тифлісу, котрий з 1892 р. як інспектор добре знав

молодого грузинського заворушника, але дозволив йому стати семінаристом у Києві. Правда, згодом і пожалкував... Проте, це вже тема іншого дослідження.

Про більш детальні подробиці заворушень в Тифлісі та інші обставини перебування Ладо Кецохвелі в Київській семінарії (тут він пережив таку ж духовну кризу, як і МЛ. Булгаков у Тифлісі) ми дізнались з перевиданого в 1969 році збірника документів і матеріалів "Ладо Кецохвелі" [19, С. 177-178]. В ньому також йдеться про страйк семінаристів на початку грудня 1893 р., наводиться повний текст заяви учнів семінарії екзарху Грузії від 1 грудня 1893 р., [19, С. 174-175], де вони вперто вимагають: "Внаслідок неможливості виправити по характеру вчителя Булгакова та двох.... наглядачів Покровського та Іванова, вигнати їх. Вони для нас є злими ангелами, Мефістофелями, які підбурюють нашу совість і душу постійними площадними лайками і необгрунтованими інквізиторськими розслідуваннями" [19, С. 174].

Розмірковуючи над причинами страйку вихованців Тифліської православної семінарії, ми не можемо повністю погодитись з її поясненнями, поміщеними у збірнику документів і матеріалів, присвячених революційній діяльності Ладо Кецохвелі [19, С. 174-189]. Ми не згодні також з тим, як зображений у цьому збірнику перебіг подій, оскільки в ньому висвітлюються лише деякі, упереджено відібрані значно пізніше, наслідки реальних, ретельно замовчуваних причин. Їх ми і спробуємо розглянути, спираючись на ще невідомі документи.

Так, напередодні страйку, а саме 30 листопада 1893 р. семінарія святкувала своє храмове свято - день пам'яті Святого Апостола Андрія Первозваного. На святі були Екзарх Грузії, інші архієреї. В семінарській церкві служба продовжувалась всю ніч [16, С. 24-25]. Ще вдень, перед прибуттям Екзарха Грузії до семінарії, в її актовій залі відбувся Річний урочистий акт, де були присутніми всі керівники, викладачі, семінаристи, і на якому з великою, вже згадуваною промовою "Баптизм як секта, небезпечна для держави" виступив Микола Іванович Булгаков [10, С. 10-24]. Він і раніше виступав з аналогічних питань у Тифлісі. Прикладом може слугувати віднайдена нами стаття "Порівняння чудес Ісуса Христа та його Апостолів з чудесами Старозаповітними", яка являла собою оброблений для опублікування ескіз бесід з молоканами суботниками [9, С. 6-11]. Є підстави стверджувати, що Михайло Булгаков, працюючи над "Батумом", не знайшов цієї статті. Але безумовно він читав текст промови "Баптизм як секта...". Промова, як виявилось, у багатьох смислах стала справжньою подією на святі.

Дізнавшись про цю подію, ми подумали, а чи не міг виступ МЛ. Булгакова слугувати безпосереднім приводом для початку заворушення семінаристів 1 грудня 1893 р. Хоча б тому, що його виголосив такий "несимпатичний" для учнів семінарії викладач філософських та релігієзнавчих дисциплін, як М.І. Булгаков. До речі, В.П. Рибинський помилився у своїх спогадах, назвавши його помічником інспектора семінарії [27, С. 145]. Можливо, він суто добровільно допомагає своєму однокурсникові архімандриту Іоаннікію(Єфремову) підтримувати дисципліну у закладі. На користь сказаного свідчить і те, що після від'їзду Іоаннікія в Київ Булгаков не став інспектором; на цю посаду був призначений ієромонах Гермоген, який обіймав її до закриття семінарії у грудні 1893 р. Можна припустити також, що в результаті заворушень, на посаді інспектора законом став грузин. Ним цілком міг бути щойно пострижений у монахи авторитетний князь Давид Абашидзе, який прийняв ім'я Антонія і пізніше "будучи інспектором Тифліської духовної семінарії, виключав з неї студента-революціонера Й. Джугашвілі" [18, С. 8]. Він закінчив свій життєвий шлях у

Києві, у високому сані схимоархієпископа в 1942 році. Його могила знаходиться на території Ближніх печер Київської Лаври. Можливо, що обом наступникам Єфремова МЛ. Булгаков також допомагав підтримувати належний порядок серед семінаристів. Тому саме на М.І. Булгакова і вилились їх емоції під час його доповіді про баптизм. Але справа, напевно, не лише у факті виступу нелюбимого викладача, а й в упередженій готовності слухачів сприйняти суто теоретичну промову з певною однозначною на неї реакцією. Спробуємо звернутись до змісту промови з врахуванням соціально-політичного і ідеологічного контексту тогочасної Грузії.

Спочатку про соціально-політичний контекст. Як відомо, до складу Російської імперії, згідно з маніфестом Олександра I, Грузія добровільно увійшла у 1801 р., запобігти загарбання султанською Туреччиною, або шахською Персією. В ній була встановлена та ж система управління, як і в інших губерніях Росії. В управлінні почали панувати силові військові методи, діловодство і офіційне спілкування запроваджувалось виключно російською мовою. Будь-які серйозні прояви національно-самобутності переслідувались. Все це не могло не призвести до закономірного загострення національного питання і сплеску національної самосвідомості корінного населення. Як і в інших європейських країнах, національні процеси супроводжувались ідеологічною конфронтацією з офіційною державною релігією у формі запозичення і розповсюдження західноєвропейських протестантських ідей духоборства, молоканства, баптизму. Зрозуміло, що найблагодатніший ґрунт їх підспудного поширення складала саме "молоді еретики", православний дух яких був ще не загартованим, а рівень освіченості вже дозволяв зрозуміти близькість протестантської ідеології національним інтересам. До того ж протестантська ідеологія сприймалась "молодими еретиками" як протипага і великодержавному шовінізму (відстоювала національні ідеї) і жорсткій регламентації внутрішнього семінарського життя (відповідала особистим інтересам молодих семінаристів). Вона поширювалась справді: для багатьох її adeptів була характерною безсумнівно тривка прив'язаність до ортодоксального християнства і, разом з тим, - однозначно критичне до нього ставлення з позиції протестантизму.

Так чим же міг збунтувати юних семінаристів МЛ. Булгаков, вимога усунення якого повторюється в "Заяві учнів Тифліської духовної семінарії екзарху Грузії, 1 грудня 1893 р." [19, С. 174-175] тричі?! Як випускник КДА, розподілений Св. Синодом до Тифлісу, він просто мав за непорушний обов'язок нести туди православний дух, державність, дисципліну, порядок. За це він, напевно, і був "несимпатичним". Обов'язок зобов'язує. Те, що було в Києві допустимо і дозволяло певну долю легковажності, так притаманної М.І. Булгакову, (хоча і тут національне питання постійно тліло), в Тифлісі - вимагало пильності, жорсткості, однозначності, як організаційної, так і ідейної, духовної.

Здатність випускника діяти однозначно-професійно закладається непересічним навчальним закладом, його духом. Нагадаємо, хто уособлював духовне загартування Миколи Булгакова, який, навчаючись в Академії, славився легковажністю, веселою вдачею, лібералізмом. [28, С. 177].

Його вчителями були такі відомі на той час. викладачі богословських та філософських дисциплін, як Д.І. Богдашевський, П.І. Ліницький, брати М.І. та Я.І. Олесницькі, М.І. Петров, СТ. Голубев, Ф.І. Тітов. З деякими прямо спілкувався свого часу і юний Михайло Булгаков. Не тільки їх публічні лекції у студентських аудиторіях, але й усе їх життя було прикладом самовідданого служіння духу науки, обов'язку і православ'я. Вражають ті страшенні матеріальні

незгоди, які випали на долю багатьох з них, хто мав нещастя дожити до революційних подій 1917 р. Про їх душевну кризу можна лише здогадуватись.

Великий вплив на формування світоглядної позиції МЛ. Булгакова як апологета православ'я у Тифлісі справив його рідний брат Афанасій Іванович Булгаков, який закінчив КДА у 1885 році. Сферу наукових інтересів останнього склали саме проблеми історії та аналізу різних течій протестантизму. В 1887 р. за свою працю "Нариси історії методизму" він отримав ступінь магістра богослов'я, а у 1889 р. перейшов працювати з кафедри стародавньої громадянської історії (до якої, зі спогадів В.П. Рибинського, ніякого тяжіння не мав) на кафедру історії західних конфесій. Вся подальша наукова діяльність М.І. Булгакова була пов'язана з вивченням як європейських течій протестантизму, так і їх трансформації на вітчизняному ґрунті.

Розробка проблематики річних течій протестантизму та їх критики з позицій православ'я з необхідністю входила тоді в коло обов'язкових державних наукових замовлень, адресованих викладачам і навіть здібним студентам, оскільки КДА була форпостом панівної державної церкви. Зокрема прикладом може слугувати показовий факт із життя першого професора філософії університету Св. Володимира, бувшого вихованця КДА О.М. Новицького (1806-1884), який ще студентом вперше в Росії написав працю про духоборів, попередників баптизму. Виявляється, Київський Митрополит Євген (Болховітінов) у той час розшукував здібного студента останніх курсів КДА з метою - дати йому тему магістерської роботи про духоборів і звернувся до ректора Академії Інокентія (Борисова) порекомендувати йому такого. Так, згодом з'явилась перша праця Новицького "Про духоборів", яка була одночасно першим серйозним вітчизняним дослідженням їх вірувань, побуту та звичаїв.

І цей факт, як і багато йому подібних, надзвичайно вразив нас свого часу. Так ось звідки походить авторитетна впливовість навчального закладу, - подумали ми. Наявність у закладі талановитих викладачів і студентів ще не є достатньою підставою для неї. Треба, щоб і позаузівські владні структури були досить освіченими для розуміння, визнання і підтримки яскравих представників закладу. А сьогодні цього не скажеш навіть про внутрішньозаказові взаємини між викладачами різних дисциплін. Начебто всі публікуються, і опубліковане ними називають наукою. Але деякі, напевно, забувають, що їх можуть і прочитати... І читаємо, і червоніємо інколи за своїх колег. І розуміємо, що подібна "науковість" була і є абсолютно недопустимою у дійсно авторитетному закладі освіти. Думаємо, це розуміють і розумні представники владних структур, котрі б вважали за честь зробити хоча б раз те, що вдалося їх попередникам ще в XIX столітті.

Але повернемося до нашого сюжету. Якщо оглянути список наукових праць А.І. Булгакова, які протягом 20-ти років його невпинної роботи в КДА періодично друкувались в часописі "Труди КДА", то він складає майже 60 робіт, 40 з яких присвячені історії та аналізу протестантизму. Серед цих робіт, до речі, є такі, як "Баптизм" [5] і "Про молокоанство" [6], написані у 1890-1891 рр., тобто в ті роки, коли його молодший брат М.І. Булгаков був студентом останнього курсу КДА і міг вже цілком серйозно цікавитись тими ж проблемами, які хвилювали його старшого брата. Тобто Афанасію Івановичу разом з іншими згадуваними професорами Київської академії ґрунтовно посприяв фаховому і духовному загартуванню Миколи Івановича Булгакова. Саме вони уособлювали для нього духовну міць і авторитет його навчального закладу.

Хоча нам і не вдалося точно встановити час вибуття М.І. Булгакова з Тифліської

семінарії, про його подальшу долю відомо із вже цитованих спогадів В.ІІ. Рибинського. "Із Тифлісу Булгаков перейшов на посаду місіонера, перехід цей йому здійснив Кутепов (однокурсник Булгакова, секретар Петер-бурзької консисторії Синоду - авт.). Місіонером він виявився поганеньким, і принаймні для столиці невідомим, тому йому невдовзі довелося виїхати до Новочеркаська, де він і скінчив свої дні" [28, С 178].

Слід підкреслити, що спогади В.ІІ. Рибинського позначені досить суб'єктивним та інколи недоречно суперкритичним підходом до характеристики своїх викладачів і товаришів, зокрема М.І. Булгакова. Сам В. П. Рибинський не потрапляв в екстремальні умови, у яких побував М.І. Булгаков. Умови ці, як ми бачили, - досить специфічні. З одного боку, їх складає середовище начебто єдиновірців, братів по вірі, котрі мали розуміти і приймати свого старшого брата. З другого, - віра цих єдиновірців виявилась деформованою сторонніми, зокрема протестантськими впливами, які закономірно жорстко вражали М.І. Булгакова і вимагали відповідної ідейної реакції. З третього, - "єретизм" єдиновірців був позначений певними особливостями національного характеру і національних устремлень, що відбивалось на їх поведінці, котра, закономірно, вимагала відповідних організаційно-адміністративних реакцій. З четвертого, - дух багатьох був вже інфікованим атеїстично-войовничими соціал-демократичними ідеями, котрі збуджували не лише до протистояння ортодоксально-державницькій позиції М.І. Булгакова, але й до активного наступу.

Зрозуміло тепер чому, побувши в вищезмальованих жорстких умовах і загартувавшись в них, М.І. Булгаков вирішує стати професійним місіонером. Можливо, він і справді не проявив своїх місіонерських здібностей в столиці, оскільки там не було великої необхідності когось переконувати, обертати, чи поперши а православну віру.

Трагічна душевна драма, пережита М.І. Булгаковим Тифлісі знайшла своє відображення у знайденому нами, до цього невідомому булгаковознавцям, листі М.І. Булгакова і Тифлісу до Києва Миколі Івановичу Петрову - ординарному професорові КДА, викладачеві естетики, теорії словесності та історії західних літератур, який протягом декількох десятиріч завідував ним же створеним музеєм церковно-археологічних старожитностей при Духовній академії. Але «насамперед Петров був близькою людиною для сім'ї Булгакових - спочатку вчителем Афанасія Івановича, а пізніше - старшим другом і колегою. З народженням першої дитини в родині - сина Михайла, майбутнього письменника, - Петров став для нього хрещеним батьком. Саме такій близькій людині адресує листа молодший брат, датуючи його 16 квітня 1894 р., тобто згодом після грудневих заворушень 1893 р. В ньому М.І. Булгаков пише: "...Я таки частенько згадую Вас, Миколо Івановичу, туї у Тифлісі, особливо після подій 1-4 грудня, які спонукали закриття нашої злополучної семінарії. Мимоволі приходять на згадку Ваша простота, відкрита щирість, - коли постійно бачиш навколо себе лицемірно-східну ласкавість, за якою приховується між тим вогонь ненависті до тебе і найлютіша злість. Адже негідники-семінаристи, які виявились згодом зачинщиками, перед бунтом були особливо поважливо і люб'язно ввічливими перед семінарським начальством: ніяким чином не можна було передбачити, що в душі цих людей криється прагнення скинути з себе ярмо семінарської дисципліни; ніяким чином не можна було передбачити, що ці пани нап'ються, щоб бути наглішими під час заворушень і сміливішими, щоб порозумітись з Екзархом Грузії та єпископом Олександром. Так ось які ці східні люди! А до чого феноменально вони можуть брехати та вперто замовчувати свою провину? Людина, яка незнайома з цим народом, може навіть не повірити деяким фактам, котрі

характеризують грузино-імеретин з цієї сторони. М.Булгаков" [20].

Душевний розпач, палка образа і трагічне розчарування в людях, яких МЛ. Булгаков усіма засобами прагнув наставити на істинний шлях, звучить у щойно процитованому листі. Але в ньому відбилися лише емоції, котрі, мабуть, призвели до загострених оцінок, певних перебільшень та необгрунтованих узагальнень. Найбільше обурення автора, як бачимо, викликає не стільки прагнення учнів скинути ярмо семінарської дисципліни, скільки їх нещирість. Так, М.І. Булгаков добре розуміє, як важко молодій людині жити з цим ярмом: він і сам це пережив, навчаючись до КДА в Курській семінарії. Але ж нещирість... Вона не знає виправдань з точки зору вихованця КДА, який шукає духовної підтримки у М.І. Петрова людини відкрито щирої. Брехня, обман, лукавство означає для М.І. Булгакова відсутність честі, що несумісно зі справжньою духовністю - чи то релігійною, чи громадянською.

Тема деструктивної спрямованості лукавства, нещирості й нечесності лунає і в його промові "Баптизм як секта, небезпечна для держави". Характеризуючи ватажків баптизму, зокрема, Томаса Мюнцера, Іоанна Лейденського М.І. Булгаков звертає увагу слухачів на абсурдні висновки, зроблені ними з тлумачень Біблії. "...Як тлумачилась ця біблія?... Найобурливішим чином: у цій святій книзі баптисти прагнули знайти ґрунт для своїх найдикіших і аморальних вчинків" [10, С. 18]. Детальний опис останніх у промові містить справді вражаючі факти з життя Іоанна Лейденського - його біснуваті претензії на побудову баптистської держави, на світове царювання та управління народами, безмежний фанатизм, багатожонство, звірство і розпутність тощо [10, С. 18-22]. Томас Мюнцер також зображається як "відчайний релігійний фанатик, схильний до брехні, обману і лукавства для досягнення мети" [10, С. 11]. Мета ж, як вважає промовець, - у них одна: "розрушити основи державні, сімейні й моральні в самому широкому смислі цього слова" [10, С. 11]. А вже потім - побудувати "нове суспільство", яке б ґрунтувалось на подоланні опозиції "бідність-багатство", на спільності майна між послідовниками ідеології баптизму. Тобто і в деструктивній, і в позитивній частинах програма баптизму цілком підводиться М.І. Булгаковим під революційно соціалістичні спрямування [10, С. 15]. Справді, зазначає промовець, - баптизм "... з релігійної секти зробився громадянською" [ДО, С. 11], а самі баптисти отримали "клеймо підбурювачів і революціонерів" [10, С. 22]. Тому головний наголос у Промові робиться на "...політичних устремліннях баптизму, - устремліннях, на які до останнього часу так мало зверталось уваги і світською, і духовною владою" [10; 10]. Як це дивно, - корені сталінізму ґрунтуються і в Баптизмі.

Знаючи, що майже через півстоліття після описуваних вище Тифліських подій племінник М.І. Булгакова - Михайло Афанасійович Булгаков читав промову про баптизм, ми подумали, а чи не могли її мотиви відобразитись у п'єсі "Батум" зокрема у вже згадуваній промові Ректора семінарії у Пролозі? Дійсно, деякі важливі паралелі між цими промовами є справді помітними. Ректор також робить наголос саме на політичних, антидержавні устремління, різноплемянних мешканців батьківщини, злочинців, "які сіють злі зерна у нашій країні" [8, С. 670]. Підспудно увійшов у ректорську промову і помічений ще Миколою Івановичем історичний факт, що розпутний Іоанн Лейденський свого часу став героєм опери композитора Мейєрбера "Пророк" [10, С. 20]. "Народні спокусники лжепророки, - продовжує Ректор, - прагнучи міці держави, поширюють скрізь отруйні хибно-наукові соціал-демократичні теорії, які, подібно гострим струменям злого духу, проникають в усі щілини нашого народного життя" [8, С. 670]. Тому і смисл придуманої М.А. Булгаковим партійної клички Й.Джугашвілі "Пастир" [8, С. 679], про яку

йдеться у другій картині п'єси, не повинен сприйматися буквально. Пастирство Сталіна має спільну природу з пророцтвом І.Лейденського і сенс Сталінського псевдоніму закладається майстром з урахуванням його відношень до вищеназваних обставин.

Висновки. Як бачимо, промова Ректора - високого церковного ієрарха - зовсім не зводиться до суто релігійних звинувачень молодого відступника. Вона, перш за все, засуджує антидержавницькі устремління. Так по відношенню до якої держави звинувачується Й.В. Сталін у своїх деструктивних політичних спрямуваннях? Текст промови Ректора начебто містить пряму відповідь, саме до Російської імперії... Але врахування контексту (хоча б статті М.І. Булгакова про бшггизм) дає підстави стверджувати і факт наявності в ректорській промові з "Батуму" певного завуальованого підтексту. Бездуховність, нещирість, підступність заполітизованого, революційно-заколотницького баптизму (зрозуміло, і не лише його), - "віддають, - читав М.А. Булгаков у праці свого дядька, - будь-яку державу (підкреслено нами, - авт.) на поталу ватажків баптизму і роблять її іграшкою в їх руках; цією іграшкою будь-хто з наставників баїтшзму буде грати за своєю примхою..." [10, С. 24]. Так і сталося в дійсності, абсурдність якої добре знав, яскраво змальовував у своїх творах і болісно переживав майстер.

На схилі його короткого життя, коли палка спрага гучної світової слави вщухла разом з іншими поривами молодості, приглушена заборонами публікацій і постановок, розчаруванням і хворобами, з'явилась тиха ностальгія і безнадійна печаль. Дух письменника опирався їм, але його думка все частіше линула в епізоди київської юності, краєвиди рідного Києва. За декілька тижнів до смерті, прикутий до ліжка і повністю осліплий, письменник просить свого друга Глешинського відповісти "найдетальніше на його запитання про київське життя часів їх молодості звичайні програми концертів в Купецькому саду, склад бібліотеки К ДА, яку вони відвідували тощо" [33, С. 645].

Та не було вже Академії, не було її багаті бібліотеки і в злиднях доживали свій вік колись блискучі професори-академіки. Лише дух славетного навчального закладу не переставав чинити незримо-метафізичний опір настирливому абсурдові. Бо єдиною противагою знесмиленості буття завжди була духовність. В часи і місця, покинуті духовністю, з необхідністю вселяється абсурд - войовничий антипод смислу. Тож і протистояти абсурдові може лише вона.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барбюс А. Сталин. - М., 1936.
2. Батумская демонстрация 1902 года. - М., 1937.
3. Берия Л.П. Ладо Кецховели. - М., 1937.
4. Боборыкин В.Г. Михаил Булгаков. - М., 1991.
5. Булгаков А.И. Баптизм // Труды КДА. - № 10. - 1890. - С. 192-205; № 11. - 1890. - С. 239-243.
6. Булгаков А.И. О молоканстве // Труды КДА. - № 10. - 1891. - С. 277-293; № 12. - 1891. - С. 435-491.
7. Булгаков М.А. Собр. соч.: в 5-ти т. - Т. 5. - М., 1990.
8. Булгаков М.А. Сочинения: в 3-х т. - Т. 3. - СПб., 1998.
9. Булгаков Н. Сравнение чудес И.Христа и Его Апостолов с чудесами ветхозаветными // Духовный вестник Грузинского Экзархата. - № 5. - 1894. - С. 2-6; № 6. - 1894. - С. 6-11.
10. Булгаков Н. Баптизм как секта опасная для государства // Духовный вестник

Грузинского Экзархата. - № 23-24. -1894. - С. 10-24.

11. Виленкин В. Незабываемые встречи // Воспоминания о Михаиле Булгакове. - М., 1988.
12. Гегешидзе З.Т. Ладо Кецховели. - М., 1959.
13. Доклады соц.-демократических комитетов второму съезду РСДРП, 1930.
14. Духовный вестник Грузинского Экзархата. - № 1. - 1894.
15. Духовный вестник Грузинского Экзархата. - № 15. - 1894.
16. Духовный вестник Грузинского Экзархата. - № 23-24. -1894.
17. Ермолинский С. Из записей разных лет // Воспоминание о Михаиле Булгакове. - М. 1998.
18. Кбишницкий-Рыжов Ю.Н. Некрополи Киева. - К., 1993.
19. Кецховели Ладо. Сборник документов и материалов. - Тб., 1969.
20. Лист М.І. Булгакова до МЛ. Петрова, від 16 квітня 1894 р.: Інститут рукописів НБУВ. - Ф. III. - Од. зб. 12487.
21. Мозгова Н., Дорошкевич В., Волинка Г. Дещо про часонростір духовності Київської духовної академії // Людина і політика. - 2001. - № 2.
22. Москалёв М. Начало революционной деятельности товарища Сталина // Исторический журнал. - 1939. - № 12.
23. Иинов А. Загадка «Батума» // Театр. - № 7. - 1991.
24. Петровский М.С. Дело о «Батуме» // Театр. - № 2. -1990.
25. Питерский А. Жизнь Иосифа Виссарионовича Сталина в материалах Музея Революции СССР // Исторический журнал. - 1940. - № 1.
26. Правительству СССР. Письмо Михаила Афанасьевича Булгакова. 28 марта 1930 года / Неоконченное сочинение Михаила Булгакова: Публикация и статья М.Чудаковой // Новый мир. - 1988. - № 8.
27. Рыбинский В.Л. Воспоминания (Неопубликованная часть): Из колекції Київського Музею однієї вулиці-
28. Рибинський В. П. До історії Київської духовної академії: Курс 1887-1891 рр. Спогади // Хроніка 2000. - № 17-18. -1997.
29. Смелянский А. Уход // Театр. - № 12. - 1988.
30. Соколов Б.В. Михаил Булгаков (100-летие со дня рождения). - М., 1991.
31. Соколов Б.В. Булгаковская энциклопедия. - М., 1998.
32. Такер Р. Сталин: Путь к власти. 1879-1929. История и личность. - М., 1991.
33. Чудакова М.О. Первая и последняя попытка (Пьеса М.Булгакова о Сталине) // Современная драматургия. -№ 5. - 1988.
34. Чудакова М.О. Жизнеописание Михаила Булгакова. - М., 1988.